

Королева доказів:
тортури і роль ката

Тривалий час історики європейського полювання на відьом перебільшували значення тортур у судах про чари. Суддів і катів уже традиційно змальовували як безжальних кровожерних садистів, для яких катувати відьом було ледь не сенсом життя. Зовсім не бралось до уваги те, що не всі зізнання відьом були отримані під тортурами: багато хто починав зізнаватися у фантастичних злочинах або добровільно, або ж побачивши жахливі інструменти катування (звісно, в таких випадках страх перед тортурами був головним мотивом зізнань). Не забуваймо також, що тортури застосовували і до звинувачених в інших злочинах. До того ж доля звинувачених у відьомстві і відданих на тортури ще не була визначеною наперед – не всі вони були засуджені до страти⁶³.

Перш ніж аналізувати застосування тортур в українських судах, коротко огляньмо історію цього явища. Тортури в судових процесах уперше згадано в римському праві, звідки ця практика перекочувала до пізніших європейських кримінальних кодексів. Але якусь помітну роль у судових процесах тортури почали відігравати не раніше XV сторіччя⁶⁴. За-

⁶³ Докладнішу критику старої історіографічної традиції щодо ролі тортурування у відьомських процесах див.: W. Behringer, *Witchcraft Persecutions in Bavaria*, p. 57.

⁶⁴ K. Stuart, *Defiled Trades and Social Outcasts: Honour and Ritual Pollution in Early Modern Germany* (Cambridge, 1999), p. 26.

звичай тортури застосовували у виняткових випадках – коли судді вважали, що іншого способу отримати свідчення від звинуваченого немає. Тортування обґрунтовували почасти правильним припущенням, що людина, котра не хоче зізнаватися у злочині чи видавати якусь важливу інформацію добровільно, може зробити це під впливом болю. Звісно, це було справедливим тільки стосовно людей, які справді володіли потрібною чи бажаною інформацією. Безневинна ж людина – а саме так звичайно бувало з відьмами, адже й сам злочин відьомства вигаданий – від болю просто починали придумувати власні злодіяння.

Судді погоджувалися застосувати тортури лише в тих випадках, коли існувало достатньо доказів провини звинуваченого, наприклад цю провину потвердили двоє свідків, або ж якщо після другого допиту звинувачений відмовлявся говорити. Та навіть тоді, коли доходило до тортур, не все було так гладко і лінійно. Існували певні правила мордування, які передбачали кілька етапів. Спочатку кат просто демонстрував інструменти допиту. В окремих випадках це справляло таке глибоке враження, що звинувачений одразу погоджувався свідчити. Якщо ж він і далі стояв на своєму, переходили до наступного етапу: звинувачений мав роздягнутися – нагота теж нерідко примушувала до зізнань. І тільки після цього починався справжній допит. Найчастіше для катування використовували тиски для пальців і диби різної конструкції; сила, з якою застосовували ці страшні речі, мала бути пропорційною мірі злодіяння. Лише в кількох європейських містах звичною практикою стали жакливіші інструменти й способи мордування. І все-таки були мужні люди, які витримували тортури. У таких випадках передбачалося оголосити людину безневинною і відпустити. Згідно з правовими приписами, кожен, хто визнав свою провину на муках, мусив ще раз, цього разу добровільно і без примусу (звісно, тією мірою, яку за таких умов можна було вважати добровільним учинком), повторити свої свідчення наступного дня⁶⁵.

⁶⁵ Докладніше про тортури у ранньомодерних судах див.: Richard van Dülmen, *Theatre of Horror: Crime and Punishment in Early Modern Germany* (Oxford, 1990).

У теорії все це виглядає більш-менш урегульованим, однак практика не завжди добре узгоджувалася з теорією. Представники місцевої влади чудово усвідомлювали, що тортури – небезпечний інструмент, який треба використовувати обережно і з багатьма пересторогами. Попри спроби контролювати катування згори, відомі численні випадки зловживань, коли на допитах застосовували несанкціоновані види тортур, перевищували їх допустиму кількість тощо. Так само в усі часи були люди, які розуміли, що зізнання, вичавлені з відьом на муках, нічого спільного не мають із дійсністю, тому ніколи не бракувало критиків, котрі виступали проти катування⁶⁶.

В окремих українських містах тортури теж були важливим елементом судової процедури. Рекомендації щодо мордування містилися, зокрема, у книгах уже згаданого Бартоломея Гроїцького, який приділив тортурам чимало місця. Він докладно розібрав питання доцільності тортур, особливо наголосивши на тому, що без переконливих доказів провини неприпустимо віддавати людину «на муки». Далі він виклав власні сумніви: на думку Гроїцького, навряд чи бувають такі абсолютні неспростовні свідчення, яких достатньо, аби брати когось на тортури. Відповідальність повністю покладалася на мудрість, сумління і досвід суддів. Спеціально для них у книгах наведено велику кількість прикладів, котрі демонструють, як може зростати аргументованість і безперечність провини залежно від того, за яких обставин людину було заарештовано, що свідкували очевидці тощо⁶⁷. Розповідей самовидців замало, аби віддати звинуваченого на муки, тому слід було брати до уваги лише свідчення, підтвержені неспростовними фактами, що їх приклади Гроїцький тут-таки й наводить⁶⁸. Автор застерігав суддів: треба обережніше ставитися до таких нібито промовистих ознак провини,

⁶⁶ Brian P. Levack, The Decline and End of Witchcraft Prosecutions, Marijke Gijswijt-Hofstra, Brian P. Levack, Roy Porter, eds., *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe. The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, v. 5, p. 20.

⁶⁷ B. Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego* (Kraków, 1566), арк. 123.

⁶⁸ Там само, арк. 124.

як плутані свідчення, брехня, заїкання і переляк, адже вони можуть мати багато причин, а в разі помилки суддям довго закидатимуть, що вони віддали на муки безневинну людину⁶⁹. Яскравим безсумнівним доказом провини Гроїцький уважав спробу втекти.

Гроїцький також звернув увагу на проблему вірогідності інформації, отриманої під час катування. Він схилився до того, що зізнання на муках не є достатньою причиною засуджувати людину до страти, адже тут багато залежить від фізичного стану катованого, від порогу болю – дехто легше терпить муки, а інші ладні казати що завгодно, аби тільки припинити страждання. Саме тому, вважав Гроїцький, було страчено так багато безневинних людей⁷⁰.

Щоб запобігти несправедливості, суддям рекомендувалося впроваджувати вже згадану практику, запозичену з німецького права: свідчення на муках катований мав повторити наступного дня добровільно. Писар нотував усе сказане на допиті, відтак текст зачитували вголос перед обвинуваченим, який повинен був підтвердити свої слова. Тільки після цього можна було оголошувати людині смертний вирок⁷¹.

Далі Гроїцький розглядає проблеми, пов'язані з процедурою мордування. Він згадує найжорстокіші тортури, які сам не схвалює, бо вважає їх результатом хворобливої фантазії суддів і кровожерливості катів. Серед таких він називає заливання в горло води, оцту або олії, підпалювання сірки у пахвах, катування голодом, використання отруйних комах тощо.⁷² Наголошувалося, що під час тортур не варто занадто мордувати тіло, навпаки, треба намагатися не поламати кістки і не залишити видимих слідів чи каліцтва⁷³. Усі ці поради перегукувалися з відповідними практиками, поширеними в Західній Європі, хоча Гроїцький і додав до них чималу дозу власних сумнівів та застережень.

⁶⁹ В. Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego* (Kraków, 1566), арк. 124зв.

⁷⁰ Там само, арк. 122.

⁷¹ Там само, арк. 122зв.

⁷² Там само, арк. 125зв.

⁷³ Там само, арк. 126.

В іншій книзі Гроїцький наводить перелік злочинів, за які на підозрювану в них людину чекали тортури, якщо вона відмовлялася зізнатися добровільно. Серед цих злочинів згадано й відьомство⁷⁴. Перед будь-яким катуванням рекомендувалося поголити тіло підозрюваного, адже десь на тілі під волоссям могли бути приховані чари, які робили людину нечутливою до болю⁷⁵. Ця процедура теж була запозичена з європейської судової практики.

Та все це тільки рекомендовані приписи, теорія. По-перше, не забуваймо, що і в Західній Європі, і в Україні далеко не кожне місто могло користуватися послугами ката. Причина зовсім прозаїчна, ба навіть меркантильна: утримувати ката, особливо ж умілого і досвідченого, було для міста справою недешевою. Скажімо, в часи найбільшої бруталізації судочинства всю Баварію обслуговувало всього-на-всього п'ятеро катів⁷⁶. Один із поширених у XVII сторіччі на теренах Речі Посполитої порадників прямо рекомендував магістратам економити кошти на утриманні ката, підписуючи «безкровні» вирокі⁷⁷. В «руських» воєводствах Речі Посполитої власним катом могли похвалитися зовсім мало міст. Із чотирнадцяти міст та містечок, дані з яких використано в цій книжці, ката, напевне, утримували лише три міста – Львів, Кам'янець і Кременець. Навіть у таких порівняно великих містах, як Київ, власного ката не було до кінця XVIII сторіччя⁷⁸. Коли ж деінде виникала потреба застосувати тортури, там винаймали ката в одному з тих міст, де він був. Тож не дивно, що в судових матеріялах лише зрідка натрапляємо на згадки про муки і майже всі вони стосуються саме тих трьох міст, які могли дозволити собі таку розкіш – власного ката.

Найдавніша відома нам згадка про застосування тортур на суді проти відьом походить зі Львова. 1634 року три жінки – Єва Грубарка, Доротей Смоличка та Єва Питлоха – були

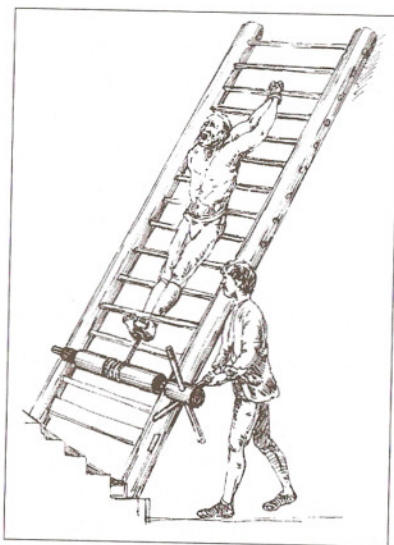
⁷⁴ В. Groicki, *Ten postępek wybran jest z praw cesarskich*, арк. 17.

⁷⁵ Там само, арк. 126.

⁷⁶ W. Behringer, *Witchcraft Persecutions in Bavaria*, p. 187.

⁷⁷ J. K. Haur, *Skład albo skarbiec zbakomitych sekretow oekonomiety ziemianskiej* (Krakow, 1693), s. 237.

⁷⁸ У разі крайньої потреби київський магістрат «позичав» ката з Житомира.

3. Знаряддя тортур. Драбина
(Andrzej Lujak. *Dawne narzędzia kar
i tortur. Słownik. Kraków:
Wydawnictwo PiT, 1998, s. 62)*

звинувачені у спричиненні смерті магічними засобами. Жінок заарештували і на кілька тижнів ув'язнили. Добровільно зізнаватися у своєму злочині вони не хотіли, тому вирішено було взяти їх на муки. Їх кілька разів катували, підвішуючи на дибі, після чого вони зізналися в усьому, що їм приписували: нібито вони використовували чари, щоб шкодити людям, викликали злих духів, спричиняли смерть тощо. За якийсь час жінки звернулися до суду, благаючи змилуватися над ними, бо вони набрехали на себе всі ті жахливі речі лише від страшного болю. Єва Грубарка скаржилася, що її катували аж дев'ять разів (згадаймо, що за приписами тортурувати дозволялося тільки тричі, якщо після цього звинувачений не зізнавався у злочині, його мали відпустити і зняти всі обвинувачення). Незважаючи на слізні благання й нарікання, жінок визнали винними у відьомстві і стратили⁷⁹. Проте це одинокий виняток на тлі решти українських судів про чари: більше в жодному випадку не згадано про тортури, застосовані несанкціоновану кількість разів.

1672 року судді вирішили взяти на муки жительку Львова Катерину Рибярку, яка не хотіла визнати свою провинність – зачарування з допомогою чарівного порошку міщанина Краузера. Підкреслювалося, що в разі Катерина зізнається під тортурами, вона має пізніше повторити все це добровільно і свідчення повинні збігатися. Але й на муках Катерина не признала себе винною⁸⁰.

⁷⁹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 302, с. 145–156.

⁸⁰ Там само, спр. 311, с. 408–433.

Королева доказів: тортури і роль ката

У Кам'янці теж застосовували катування для з'ясування «істини» у справах про чари. Наприклад, 1716 року у відьомстві звинуватили жебрачку Марину, яка буцімто з допомогою магічного порошку намагалася зачарувати вірменського в'їта. Бідна Марина запевняла, ніби це була просто любовна магія і вона нікому не хотіла зашкодити, але її все-таки взяли на муки. Які саме це були тортури і в чому зізналася Марина, в документах не зафіксовано, відомо лише, що справа завершилася стратою жебрачки⁸¹.

Порівняно часто натрапляємо на згадки про тортури у судових матеріалах міста Кременця. 1730 року шляхтич Лукаш Малинський звинуватив свою селянку Марину Перисту у спробах зачарувати його самого і його родину. П'ятеро свідків підтвердили, що обвинувачена жінка похвалася, ніби може зачарувати свого пана, але сама Марина не визнала цього. Якось на допиті вона фаталістично промовила: «Хоч зізнаюся, хоч ні – все одно загину»⁸².

Відтак її віддали катові, а її пан був присутнім на допиті і мордуванні. Спочатку до Марини застосували дибу, але вона не зізналася, тому вирішили катувати далі й цього разу жінку допитували за допомоги вогню. Проте й за другим разом Марина не згоджувалася свідчити, а тільки повторювала, що її неправдиво обвинуватили. У таких випадках того, хто терпить муки не зізнаючись, мали звільнити. Та позаяк було багато свідків, які підтвердили провину обвинуваченої, судді постановили на основі цього вважати Марину Перисту винною і засудили її до страти⁸³.

У кременецьких судових матеріалах збереглася інформація про звинувачення та окремі етапи слідства у справі Гапки Петрикової з містечка Ліснівців (Волинського воєводства). Гапку обвинуватили 1747 року у використанні відьомства для заподіяння смерті. Її взяли під варту, обшукали і знайшли серед її речей підозрілі предмети, які асоціювалися з чарами. Вирішено було Гапку допитати, але на

⁸¹ № 22 (1716), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 65–66.

⁸² № 34 (1730), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 78.

⁸³ Там само, с. 77–79.

допиті вона свою провину не визнала, стверджуючи, ніби нічого не знає ні про які чари. Тоді жінку віддали на муки. Записи містять окремі деталі мордування, відомо зокрема, що тортури застосовувано тричі і двох видів, як і в попередньому випадку з Мариною Перистою, – припалювання свічками та розтягування на дибі. На муках Гапка, як і раніше, повторювала, що ні в чому не винна, ні про які чари не знає і її обмовлено зі злості. Цього разу подальша процедура відповідала правовим приписам і звинувачену жінку звільнили⁸⁴.

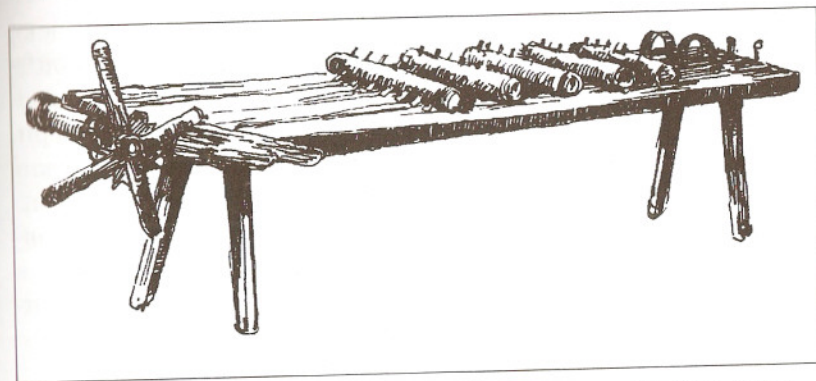
Була віддана на тортури й Оришка Личманиха з села Підлісці, що під Кременцем. Її обвинуватили у відьомстві 1753 року. Цікаво, що Оришка почала свідчити про своє відьмування ще до того, як її взяли на муки, але її розповідь суперечила свідченням іншої звинуваченої, тому Оришку вирішили катувати. Знову застосували до жінки розтягування на дибі. Допит її занотовано дуже докладно – надзвичайний випадок у судах про чари. Оришці поставили три запитання: кому вона шкодила своїм відьомством, хто були її клієнти і хто навчив її відьомства. Вона ж відповіла тільки на останнє запитання (принаймні у матеріялах зафіксовано лише цю відповідь) і назвала імена чотирьох жінок, які нібито навчали її чарів. Крім того, Оришка трохи змінила свої попередні свідчення, тож судді втратили будь-яку довіру до її слів. За зміну свідчень Оришку покарали батогами і традиційно попередили, що спалять, якщо вона повернеться до відьомських справ⁸⁵.

Серед усіх матеріялів мені трапилася лише одна справа, яка може проілюструвати пасаж Гроїцького про використання магічних засобів для протидії болю під час тортур. 1724 року Василя Гуцула допитували, застосовуючи дибу й вогонь, але він не знав болю. Відтак оголосили, що він уживав чарів, які допомогли йому перетерпіти катування⁸⁶.

⁸⁴ AGAD, *Księga Czarna Krzemienieckie 1747–1777* (mf 18958), арк. 42–49.

⁸⁵ Там само, арк. 119–129. Ця справа виняткова з багатьох причин, тому вона буде детально розглянута в останньому розділі цієї книжки.

⁸⁶ Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1 (К., 1869), с. 302.

4. Знаряддя тортур. Лава (Andrzej Łyjak. *Dawne narzędzia kar i tortur. Słownik. Kraków: Wydawnictwo PiT, 1998, s. 65*)

Проаналізувавши ці нечисленні приклади, доходимо висновку про маргінальну роль тортур в українських судах про чари. По-перше, обвинувачених брали на муки не більше ніж у 5% усіх проаналізованих мною справ про чари. Очевидно, це можна пояснити тим, що на українських теренах, на відміну від німецьких земель XVII століття, процес бруталізації правової системи так і не відбувся. Крім того, мізерна кількість катів, що їх утримували в українських містах, пояснює малоістотну роль тортур не лише у справах про чари, а й в інших кримінальних справах. По-друге, катування ще й тому вважаємо малозначущим, що результат допиту на муках далеко не завжди впливав на вирок суду. Подекуди людей, які кілька разів терпіли тортури і не змінили свідчень, усе одно визнавали винними і засуджували їх до карі на горло. А бувало навпаки: тим, хто зізнавався у найфантастичніших злочинах, призначали порівняно м'яке покарання.

Кат – доволі помітний персонаж у судових документах, згадки про нього в матеріялах судів про чари можуть багато розповісти про ставлення в суспільстві до катівського ремесла, зокрема розкрити поширене уявлення про зв'язок ката з магією⁸⁷. В українських землях, як і в більшості країн Захід-

⁸⁷ В українській історіографії, на відміну від європейської, приділено не так багато уваги особі й ремеслу ката. Кілька загальних спостережень

ної Європи, катівство вважалося «проклятою» професією, само ім'я ката було табуйованим і назвати так когось сприймали як образу честі.

Відлуння цих переконань подибуємо і в судах про чари. Наприклад, 1728 року Петро Позневич посварився з дружиною Мойші Лейзоровича і побив її, звинувативши у намаганні зачарувати його. Жінка відповіла йому образою, обізвавши його катом. Характерно, що події ці відбувалися в Олиці – містечку, де ніколи не було свого ката⁸⁸. З документів випливає, що людина, якої торкався кат чи – ще гірше – яка зазнала мордувань, уважалася «брудною». Слова про те, що хтось побував у катівських руках, сприймалися як образа. Саме так розцінила їх Мартиниха Винничка з Вижви 1728 року⁸⁹.

Однак слово «кат» фігурує не тільки як лайка. З матеріалів судів про чари дізнаємося, що його нерідко згадували і як своєрідного «бабая» для злочинців, наприклад лякали ним відьом. 1719 року Якуб Волінський із Ковеля обвинуватив Василя Оксентійовича з дружиною у відьомстві. Якуб приходив до їхнього будинку, ляяв обох відьомським племенем і погрожував привезти ката⁹⁰. А 1716 року містянин із Вижви Лукаш Супрунюк звинуватив у відьомстві свою сусідку Ломазянку, він так само ходив до будинку «відьми», вигукуючи під вікнами звинувачення й погрози та переконуючи, ніби вже підготував віз їхати по ката⁹¹.

про ставлення до катівського ремесла див. у таких працях: О. Левицький, Взгляд на ремесло палача в старой Малороссии, *Киевская старина* (12 1899): 395–398; Н. Яковенко, Про два ментальні стереотипи української шляхти: “чоловік добрий” та “чоловік злий”, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* (Київ, 2002), с. 137–138. Досить детальні описи життя і праці львівських катів див. у кн.: А. Козицький, С. Білостоцький, *Кримінальний світ старого Львова* (Львів, 2001), с. 8–21.

⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 8, арк. 80–80зв. Схожий випадок мав місце в Олиці два роки по тому, 1730 року, коли містянина Лазенника обізвали помічником ката: ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 8, арк. 323зв., 338, 339.

⁸⁹ Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 124.

⁹⁰ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 15, арк. 307.

⁹¹ № 21 (1716), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 64.

Проте існував і зворотний бік сприйняття катівської професії. Справді, ката і боялися, і зневажали, але водночас він бачився своєрідною хтонічною істотою, яка має доступ до наділених магічною силою тіл страчених злочинців (вони зазвичай вмирили молодими, а їхня життєва енергія вповні зберігається навіть у мертвому тілі) та інших містичних предметів. Тож не дивно, що кати часто асоціювалися з магічними практиками. У кам'янецьких судових матеріалах під 1717 роком згадано, що місцевий кат Михалко продав шинкарці Манківській мотузку, на якій було повішено злодія. Вважалося, що така мотузка має чарівні властивості і привертає успіх до її власника⁹².

Можна впевнено стверджувати, що тортури мало впливали на перебіг і результат українських судів про чари. Застосовували їх досить рідко, по-перше, бракувало катів, по-друге, через порівняну м'якість цілої судової системи, яка з багатьох причин уникнула процесу бруталізації. Та позаяк злочинців нечасто брали на муки і в інших кримінальних справах, навряд чи можна говорити про поблажливе ставлення суддів саме до обвинувачених у чарах.

⁹² № 25 (1717), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 68.

У царині пліток:
роль щоденного спілкування і репутації

У червні 1718 року до міського суду Виживи звернувся міщанин Яцко Потапович з обвинуваченням проти Ганни Трачової, яка звела наклеп на його дружину. У суді він розповів, що його дружина пообіцяла дати Ганні за роботу на косовиці сироватки для дітей. Проте Ганна не лише відмовилася взяти сироватку, а ще й, невдячна, поширювала плітки, ніби його дружина хотіла її з дітьми зачарувати з допомогою тієї злосчасної сироватки. Якось увечері, проходячи повз будинок Ганни Трачової, дружина Потаповича почула, принаймні так їй здалося, що Ганна, бесідуючи з чотирма літніми жінками, розповідає про її спроби зробити дитину з тіста. Обурена наклепом дружини Потаповича втрутилася в розмову і заявила, що все сказане про неї – брехня.

Проте п'ять інших учасниць сварки виклали відмінні версії подій. У Ганни, за її словами, були серйозні підстави підозрювати, що згадана сироватка була зачарованою, адже вона на власні очі бачила крізь щілину у дверях повітки, як дружина Потаповича мила нею свою срамоту. Таку дивну поведінку, а чи ритуал, Ганна могла пояснити тільки як спробу зачарувати її родину. Ганна порадила з сестрою Потаповича, і разом вони вирішили краще не брати зачаровану сироватку, а якщо дружина Потаповича наполягатиме, вилити її свиням.

На допиті Ганна заперечувала поширення нею цієї пікантної інформації й, відкидаючи звинувачення, розказала

інакше історію. Одного вечора вона з жінками обговорювала останні новини (у Києві була велика пожежа, а хтось там намагався зробити дитину з тіста тощо), раптом на них налетіла дружина Потаповича і почала несподівано агресивно захищати свою репутацію, запевняючи присутніх у брехливості кожного Ганниного слова. У відповідь Ганна стверджувала, що вона говорить чистісіньку правду, бо сама те бачила на власні очі, при цьому факт згадок про сироватку в ході попередньої розмови заперечувався. Після словесної баталії дружина Потаповича штовхнула Ганну і почалася бійка.

Четверо свідків конфлікту були набагато красномовнішими, змальовуючи подробиці конфлікту. Жінки починали свою розповідь з картини майже ідилічного, спокійного літнього вечора та їхнього мирного «форуму», що його грубо обірвало втручання дружини Потаповича. Відтак кожна, явно смакуючи деталі, описувала наступні події з цілою низкою другорядних подробиць (наприклад, якими епітетами обмінювалися учасниці сварки, у які частини тіла влучали удари під час бійки) і кожна надавала історії нових відтінків⁹³.

Ця справа нагадує радше гумореску, а не похмурі західноєвропейські суди над відьмами, якими їх зазвичай уявляє широкий загал. Скептичне ставлення судів до звинувачень у чаклунстві іноді перетворювало міський суд на фарс, на арену для обговорення місцевих пліток, з'ясування стосунків та дріб'язкових міжусобиць. Як свідчить справа з позовом Потаповича, плітки могли стати могутнім чинником для провокування обвинувачень, із якими зверталися до суду.

Історики ранньомодерної доби не раз зазначали, що плітки відігравали чільну роль у багатьох судових процесах. Скажімо, у Священній Римській імперії, Шотландії та Франції місцеві плітки були достатньою юридичною підставою притягнути людину до суду. Водночас за матеріалами кримінальних процесів можна відстежити механізми поширення пліток, адже часто свідки злочинів були не наочними, а, так би мовити, *наушними*.

⁹³ № 28 (1718), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 69–72.

Тривалий час плітку розглядали здебільшого в моральному аспекті, пов'язаному з її функціонуванням⁹⁴. Та вже з 60-х років ХХ століття плітки стали предметом аналізу й дискусії спершу в середовищі антропологів, а відтак соціологів та істориків. Соціальні антрополози, досліджуючи функції плітки у традиційних спільнотах, акцентують увагу принаймні на двох важливих моментах її побутування: плітка як інструмент зберігати традиційну систему цінностей, бо саме страх бути скомпрометованим змушує членів соціуму дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки; і плітка як демаркаційна лінія між «своїми» і «чужими», позаяк вона містить безліч місцевих назв, імен і подій, невідомих поза межами конкретної місцевості, і творить у такий спосіб відчуття єдності цієї громади перед лицем аутсайдерів⁹⁵.

Соціологічна ж дискусія довкола пліток розгорталася здебільшого в гендерному, або ж статевому аспекті – залученість жінок і/чи чоловіків до створення та обговорення пліток. Одне з нез'ясованих соціологічних питань – чому щоденне спілкування жінок незалежно від дискутованих тем суспільство вважає плітуванням, натомість розмови чоловіків, предметом яких нерідко є цілком приватні проблеми, розцінює як обговорення чи власне спілкування⁹⁶. Отож соціологи стверджують, що плітки виконували і далі виконують функцію диференціювання статевих ролей: за жіночими розмовами, навіть якщо вони про політику, економіку тощо, все одно міцно закріпився стереотип пліткування.

Соціологи розрізняють три рівні щоденного спілкування: обмін інформацією, розказування вигаданих історій та пліткування⁹⁷. Перший рівень – обмін інформацією – має на меті розповісти про реальні події, які відбулися в цій місцевості або за

⁹⁴ Тут і далі слово «плітка» вжито в значенні інформації про третю особу, базованої на реальних подіях, але подробиці чи розвиток цих подій навмисне або за браком відомостей перекручені чи додумані.

⁹⁵ M. Gluckman, *Gossip and Scandal*, *Current Anthropology*. Vol. 4 (3 1963): 307–316.

⁹⁶ C. Benard, E. Schlaffer, *Mannerdiskurs und Frauentratsch: Zum Doppelstandard in der Soziologie*, *Soziale Welt* (1 1981): 119–136.

⁹⁷ Там само, s. 124.

її межами; другий рівень – розказування вигаданих історій – є результатом творчої переробки; третій рівень – пліткування – поєднує перші два в такий спосіб, що розповідь ґрунтується на реальних подіях, але до них додано вкрай суб'єктивну оцінку та окремі сюжети, які заповнюють прогалини у розвитку подій. Як бачимо, межа між цими трьома рівнями доволі розмита.

Спробуємо на прикладі судів про чари з'ясувати кілька питань: по-перше, які функції виконували плітки у справах про чари; по-друге, чи справджується стосовно цих подій і справ соціологічне припущення, ніби плітки – явище гендерно специфічне, тобто чи плітки, які врешті-решт призвели до обвинувачень у чаклунстві, поширювали суто жінки.

В умовах тісного співіснування жителів ранньомодерних сіл і містечок, де приватне життя кожного аж до інтимних подробиць відбувалося на очах сусідів, де відчувався виразний голод на новини, плітки були неодмінною частиною повсякдення, прийнятною і навіть необхідною. У таких випадках поширення інформації виконувало важливу функцію – не дозволити злочинові залишитися непоміченим і сповістити якомога більше людей про потенційну небезпеку.

Роль пліток винятково важлива у судах над відьмами. Ось що завважив англійський історик Джеймс Шарп:

Село ранньомодерного періоду не було закритим, статичним суспільством із соціологічного міту; це було місце, де репутація й довіра мали значення і цінувалися, а плітки й вигадані історії були важливими аспектами соціалізації. Таке середовище демонструє, як псувалася репутація внаслідок девіантності, інакшости людини, як індивідуальні особливості ставали підґрунтям для процесу, що його Кіт Томас назвав «творенням відьми»⁹⁸.

Як було згадано, судова справа про чари в Європі чи то в Україні нерідко могла вже в процесі слухання змінити напрямок звинувачення, обернутися проти позивача і перетворитися на справу про наклеп. І хоча на позивача в такому разі чекала куди м'якша кара, ніж на обвинувачених у відьомстві, це могло серйозно його знеславити, а добре ім'я

⁹⁸ J. Sharpe, *Instruments of Darkness*, p. 64.

було цінним соціальним капіталом і в особистому, і в діловому житті. Саме тому звинувачені у відьомстві мали передусім виконати своєрідний акт публічного очищення власної репутації – оскаржити наклепника в суді за брехню.

На жаль, матеріяли українських судів про чари містять здебільшого свідчення зацікавлених сторін, майже не охоплюючи свідків⁹⁹. Але в окремих випадках таки можна простежити, що ж саме викликало звинувачення і як на основі почутого від інших виникла історія зачарування.

Різницю між «наочними» й «наушними» свідками чітко видно на прикладі процесу, який відбувався у Кам'янці у квітні 1746 року. Було ініційовано слідство у справі самосуду селян із села Гуменець над шляхтичем Матковським. Це один із найкраще задокументованих судових процесів, та навіть у цих матеріялах чимало фатальних для дослідника інформаційних прогалин.

1738 року Михайла Матковського жорстоко замучив і вбив натовп розлючених селян на чолі з кількома шляхтичами й священником. Того року люди й худоба в селі вимирали від загадкової пошести. Уночі селяни вийшли в поле, щоб провести магічні обряди й відвернути епідемію, а там натрапили на Матковського, жителя сусіднього села, на яке моровиця чомусь не поширилася. Той блукав полем із вуздечкою в руках і, за його словами, шукав зниклих коней. Матковського оголосили вампіром, який своїми чарами накликав епідемію¹⁰⁰. Не вдаючись у подробиці розправи, зазначу, що це було ритуальне вбивство вампіра, описи якого подибуємо в матеріялах, зібраних фольклористами ХІХ століття. Натомість звернімо увагу на механізми функціонування чуток¹⁰¹.

⁹⁹ Така ситуація характерна не тільки для українців, – у німецьких судах, наприклад, теж не дуже старалися залучати свідків. Помітний виняток становлять хіба окремі лотаринзькі суди, де число свідків іноді сягало кількох десятків.

¹⁰⁰ № 55 (1746), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 105–112.

¹⁰¹ У цьому конкретному процесі поінформованість свідків можна тлумачити двояко: з одного боку, як результат ширення пліток, а з іншого боку, багато свідків могли знати про подію в результаті судової процедури, яка передбачала сповістити про злочин якомога більше людей.

Неясно, чому родичі вбитого шляхтича звернулися до суду аж через вісім років після тих подій. Проте випадок цей був настільки винятковим, що люди з обох селищ могли пригадати багато подробиць навіть через вісім років так, ніби це трапилося щойно вчора. Опитали дванадцятьох свідків, «віри гідних», і тільки двоє з дванадцяти були самовидцями, тобто бачили все на власні очі. Решта ж починали свідчити з зауваження, що їхнє знання про ті далекі події ґрунтуються на почутому від третіх осіб. Це вказує на те, що в ранньомодерній культурі, яка часто відчувала голод на новини й події, культурі вигаданих історій, культурі, в якій неабияк важила громадська думка, історії про місцевих відьом і вампірів активно обговорювалися, надовго ставали предметом місцевих пліток і, врешті-решт, перетворювалися на невилучну частину тутешнього фольклору¹⁰².

Справи про чари оприявнюють шляхи ширення пліток. У багатьох випадках зізнання свідків ґрунтувалися на розмовах, почутих у церкві, на вулиці чи майдані, в шинку тощо. Зі справи про зачарування Костя Лободзинського дружиною такого собі Петра Дерошеського, яку розглядали 1700 року в Кам'янці, дізнаємося, що тут джерелом інформації для свідків слугували переважно вуличні розмови. Наприклад, Себастьян Лучинський розповів, що зустрів якомсь на Домініканській вулиці Мартинову, з якою пересуджував останні новини, і від неї дізнався, що дружина Дерошеського наслала злого духа, аби той мучив Лободзинського. З інших свідчень випливає, що дружина зачарованого Лободзинського при найменшій нагоді переказувала чулки про зачарування свого чоловіка й особливо про призвідця зачарування¹⁰³. Вона звірялася про це кожному, хто приходив до їхнього будинку, а ще пліткувала в громадських місцях – у церкві й на вулиці.

¹⁰² Яскраві приклади трансформації реальних історій у місцевий фольклор про вампірів див. у статті: П. Єфименко, Упыри (из истории народных верований), у виданні: *Україні: народні вірування, повір'я, демонологія* (Київ, 1992), с. 498–504. Зафіксовані приклади тривалої пам'яті про події, пов'язані з відьмами, коли люди пам'ятали про зачарування і через двадцять років після того, див.: ЦДАК України, ф. 32, оп. 1, спр. 5 (1726–1732), арк. 266–266зв. (1732).

¹⁰³ № 1 (1700), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 43.

5. Кам'янець. Старе місто з північного боку. Фото з гравюри XVII століття (Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: Інститут історії АН УРСР, Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971, с. 299)

Оце намагання сповістити чимбільше людей про факт зачарування, не звертаючись до суду, наштовхує на думку про те, що плітку могли використовувати як протидію чарам. Схоже, жертва чаклунства вважала за необхідне натякнути потенційній відьмі, що їй відомий винуватець нещастя. Це мало би змусити відьму відвернути чари і зцілити свою жертву¹⁰⁴, наприклад забрати насланого злого духа у випадку з горопашним Лободзинським. З іншого боку, плітки могли переказувати й для того, щоб якнайширше поінформувати громаду про відьму і в разі особливої небезпеки ініціювати самосуд. Ще одна можлива причина – зіпсувати репутацію ймовірної відьми, адже такі плітки не проходили непоміченими для загалу. Лора Гавінг у своїй праці, присвяченій справам про наклеп у ранньомодерному Лондоні, стверджує, що плітки виступали не так регулято-

¹⁰⁴ Схожий спосіб розв'язувати проблеми зачарування у лотаринзьких судах описав Робін Брігс: R. Briggs, *Witches and Neighbors*, p. 75.

ром моралі, як актом приниження людини, ґрунтованим на злості чи особистій образі¹⁰⁵. Цей висновок цілком справедливий і щодо повсякденних ситуацій. Але у справах про чари все-таки набагато важливішими були такі чинники, як страх перед зачаруванням та бажання врятувати життя хворого члена родини, аніж бажання когось принизити. Хоча й мотиви особистих поррахунків між контрагентами «відьомських» процесів не були рідкістю.

Найяскравіші приклади цього подибуємо у справах, де сторонами виступали ділові суперники, які поширювали плітки про використання чарів з метою підірвати репутацію конкурента в очах клієнтів і ширшої публіки. Бувало, дух суперництва охоплював не тільки представників конкурентних закладів, а й членів однієї професійної спілки. У липні 1717 року в тому ж таки Кам'янці Адам Маньковський від імені дружини оскаржив Ганну Колецьку. Ця справа – приклад невдалої спроби скористатися плітками для знеславлення конкурента. Обидві жінки тримали шинки, справи Маньковської йшли вгору, натомість шинок Ганни потерпав від нестачі клієнтів. Якось Ганна прийшла до Маньковської порадитися і та відкрила їй секрет свого успіху; він полягав у тому, що шинкарка свого часу купила в ката мотузку, на якій повісили злодія. Хтозна, чи все воно було саме так, але достеменно таку інформацію переказувала Ганна клієнтам. Припустімо, що Маньковська справді добула в ката мотузку (Ганна стверджувала, що очевидців, які чули цю розмову, Маньковські вчасно підкупили, аби ті не свідчили проти них). Але в Ганни, швидше за все, не було грошей на таку дорогу річ, і їй дешевше було, не позиваючись до суду, повернути інформацію про «диявольську» природу успіху конкурентки собі на користь. Однак Маньковські швидко зреагували, обвинувативши пліткарку в наклепі. Присуд для Ганни Колецької став нищівним: вона мала сплатити штраф за завдану образу, грошей у її родини забракло і її чоловік опинився у в'язниці¹⁰⁶.

¹⁰⁵ L. Gowing, *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London* (Oxford, 1996), p. 121, 124.

¹⁰⁶ № 25 (1717), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 68.

На завершення погляньмо на гендерний аспект пліткування у зв'язку з судами про чари. Традиційно плітки й відьомство – своєрідний дует вад, приписуваний жінкам. Відьомство, як і плітки, спирається на силу злих слів. Уважалося, що злий язик здатен вразити не гірше за кулаки, право ж користатися ним залишали за жінками, адже вони фізично слабші за чоловіків і не мали реальної політичної, юридичної й фінансової сили в патріархальних суспільствах ранньомодерного часу. У такому розрізі суди про чари мали би бути царинною, де домінують жінки: спочатку вони посилають прокляття на адресу своїх сусідів, зачаровують їх, відтак жінки з боку зачаклованої жертви поширюють плітки про зачарування; усе це, врешті-решт, могло призвести до офіційного судового обвинувачення у відьомстві або наклепі. Звісно, такий сюжетний хід занадто схематичний, у повному вигляді його подибуємо лише в кількох справах – «ідеальних» зразках судів про чари¹⁰⁷. Як стверджують соціологи, і в ранньомодерний час, і тепер пліткують переважно жінки. Пригадаймо дружину Яцка Потаповича з Вижви: напевне, у неї були підстави вважати, що ті п'ятеро жінок пащекували саме про неї.

Проте з інших справ випливає, що пліткування не було аж такою специфічною ознакою жіноцтва. У двох попередніх історіях за свідків були тільки чоловіки; багато хто з них зізнався, що охоче зупиняється посеред дня на вулиці погмоніти зі знайомими, побазікати про місцеві події, а потім не одразу забуває ці чутки й перекази.

Справу про чари, у якій були задіяні чоловіки, найкраще ілюструє подвійний процес Григорія Бабиценка (подекуди – Бабиженко). Обидві справи мали місце у Кам'янці протягом літа 1710 року. На першому процесі Бабиченко виступав як винуватець у поширенні пліток про священника Яна Ставицького. Суть їх полягала в тому, що у священника нібито є власний чорт, до того ж і сам Ставський, і вся його родина

¹⁰⁷ Питання про залученість жінок у справи про чари детально розглянуто у статті: J. Sharpe, *Women, Witchcraft and the Legal Process*, у виданні: *Women, Crime and the Courts in Early Modern England*, ed. J. Kermode and G. Walker (London, 1994), p. 106–124.

практикують чари. На свій захист Бабиченко казав, що плітки ці не вигадував, а тільки повторив те, що чув від інших¹⁰⁸. Після судового процесу містом поповзли чутки, які наочно демонструють ефект «зіпсутого телефону»: з магічною діяльністю вже пов'язували ім'я самого Бабиценка. Тож менше ніж за місяць він знову опинився у міському суді, але цього разу як позивач: Бабиченко звинуватив Федора Яцева у поширенні пліток, нібито він займається чародійством. А Федір Яців свідчив, що на власні очі бачив, як Бабиченко готує щось підозріле, він дійшов висновку, що тут не обійшлося без чарів, викрав глечик із зіллям з печі і розказав у місті про чари. За словами Бабиценка, він готував у тому глечичку ліки для своєї хворої дитини і жодних чарів при цьому не вживав¹⁰⁹. Як бачимо, всі учасники цього процесу – чоловіки¹¹⁰, а позаяк справа ця непоодинокa, є серйозні підстави сумніватися у висновках соціологічної гендерної теорії про пліткування як специфічно жіночу рису.

Отже, плітки використовували для інформування зловмисника, що жертві чи її родичам відоме його ім'я. Це був зрозумілий для винуватця лиха знак, який мав примусити його обернути магічну дію чарів на зцілення. Водночас цей знак був і погрозою, адже багато людей дізнавалося про небезпеку, яку становили для громади підозрювані у чаклунстві. Плітки впливали на формування колективної пам'яті – в них поширювалася і зберігалася інформація про виняткові події, зокрема й про випадки чаклунства, зачарування тощо. Нарешті, це була могутня зброя для знеславлення суперника.

¹⁰⁸ № 11 (1710), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 56.

¹⁰⁹ № 13 (1710), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство*, с. 57.

¹¹⁰ Приклади справ із залученням чоловіків див.: В. Б. Антонович, *Колдовство*: № 5 (1704), с. 51–52, № 42 (1736), с. 85–87, № 64–65 (1749), с. 119–127; ЦДІАК України, ф. 32, оп. 1, спр. 5 (1726–1747), арк. 236зв. – 238 (1733), ф. 32, оп. 1, спр. 5 (1726–1747), арк. 282зв (1734).